

DİLÇİLİK

Samirə MƏRDANOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti
samiremardanova@gmail.com

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə nitq mədəniyyəti və onun qarşısında qoyulan tələblər nəzərdən keçirilir. Burada göstərilir ki, ədəbi tələffüz, orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarının, dilin lüğət tərkibinin, ədəbi dil normalarının, dil vahidlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin düzgün tədrisi yolu ilə tələblərə nitq mədəniyyətinin mənimsədilməsinə və onunla bağlı irəli sürülən tələbləri dərinədən öyrədilməsinə nail olmaq mümkündür. Bu gün cəmiyyətdə ana dilini mükəmməl bilən, öz fikirlərini sərbəst, aydın, yığcam ifadə edən, yüksək nitq mədəniyyətinə malik olan gənclərə ciddi ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: nitq, nitq mədəniyyəti, norma, intonasiya, tələffüz.

Qədim tarixə malik nitq mədəniyyətinin formalaşmasında və inkişafında elmin və təhsilin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, dünya ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin inkişafı XII-XIII əsrlərdən mövcud olan mollaxana və mədrəsə tipli məktəblərin açılması və oradakı təlim prosesi ilə bağlı idi. Çünki belə məktəblərdə dini fənlərlə yanaşı, fəlsəfə, məntiq, ədəbiyyat fənləri də tədris edilirdi ki, bu da nitq mədəniyyətinin inkişaf etməsinə səbəb olurdu. Artıq XIX-XX əsrlərdə təhsil sisteminə baş verən dəyişikliklər – tədrisin səviyyəsinin yüksəlməsi, yeni tipli məktəblərin açılması, dərslər və dərslərinin çap olunması və s. kimi məsələlər nitq mədəniyyətinin inkişaf edərək bugünkü səviyyəyə gəlib çıxmasına şərait yaratmışdır.

Bu gün cəmiyyətdə ana dilini mükəmməl bilən, öz fikirlərini səlissə, aydın, yığcam, təsirli ifadə edən, yüksək nitq mədəniyyətinə malik gənclərə böyük ehtiyac var ki, onların yetişməsində əsas məsuliyyət müəllimlərin

üzərinə düşür. Buna görə də nitq mədəniyyəti müəllimləri bu fənnin nəzəri və praktik məsələlərini dərinədən dərk etməli, tədris prosesində dil və nitq vahidlərini elə mənimsətməlidirlər ki, tələblər mükəmməl nitq vərdişlərinə yiyələnib, kütlə qarşısında, böyük auditoriyalarda öz duyğu və düşüncələrini ifadə etməyə qadir olsunlar. Bunun üçün tədris prosesində tələblərə nitq mədəniyyəti və ona verilən tələblər yüksək səviyyədə öyrədilməlidir. Həm yazılı, həm də şifahi nitqdə bu tələblərə əməl edərək cəmiyyətdə böyük uğur qazanmaq olar.

Nitqə verilən əsas tələblər bunlardır: aydınlıq; yığcamlıq; təmizlik; sadəlik; ifadəlilik; düzgünlük; dəqiqlik; orijinallıq.

Nitqin aydınlığı. Nitqin aydınlığı nitq mədəniyyətinin ilkin şərtlərindəndir. Aydınlıq qarşılıqlı anlaşmanın açarıdır. Belə ki, nitqdə aydınlıq pozularsa, qarşılıqlı anlaşma da olmaz. Təsədüfi deyil ki, böyük yunan filosofu Aristotel də nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayır və göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, deməli, danışan öz məqsədinə nail ola bilməmişdir.

Nitqin aydın olması üçün danışan, yaxud yazanın birinci növbədə zəngin söz ehtiyatına və mövzu haqqında geniş və müfəssəl biliyə malik olması vacibdir. Bundan başqanitqin aydınlığı tələffüzlə sıx bağlıdır. Belə ki, əgər səsələr öz məxrəcində deyilməsə, sözlər düzgün tələffüz olunmasa, hər hansı heca tələffüz zamanı düşsə və ya söz sonunda bəzi hərflər buraxılsa, normal intonasiyaya əməl olunmasa, vurğu düzgün və yerində qoyulmasa nitq qüsurları meydana gələr. Bu da danışanın savadı, dünyagörüşü, mütaliəsi, söz ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyətə azlığının nəticəsidir ki, belə qüsurlar tədris prosesində tez-tez müşahidə olunur. Məs; tələblərin şifahi nitq zamanı *ədəbi əvəzinə əbədi, iltisqa əvəzinə iqtisadi, morfem əvəzinə morfem* (burada vurğu səhvi nəzərdə tutulur), *mübtədə əvəzinə mübtədə* işlətməsi buna əyani sübutdur. Bu cür qüsurların olmaması üçün müəllimlər tədris prosesində tələbənin lüğət ehtiyatını inkişaf etdirməli, onun nitqini dinləyərək tələffüz səhvlərini düzəltməli, yəni bu zaman səs tonu, vurğu, intonasiya ilə bağlı qüsurları aşkara çıxarıb vaxtında ona müdaxilə etməli, mənaca anlaşılmayan çətin söz və ifadələrin izahını verməlidir.

Nitqin yığcamlığı. Yığcamlıq geniş anlayış olub, bütün sahələri əhatə edir. Bununla əlaqədar çox maraqlı fikirlər var, məsələn, İslam dinində deyilir: “Çox yeməkdən, çox danışmaqdan və çox yatmaqdan uzaq olmalıyıq”. Buradan məlum olur ki, hər şey kimi danışığın, nitqin çoxu da insan sağlamlığına ziyandır. Yaxud yunan alimlərindən biri olan Plutarx bu məsələyə öz münasibətini belə bildirmişdir: “Nitqin gücü az sözlə çox şey söyləmək bacarığıdır”. Fransız yazıçısı Q.Flober isə yazırdı: “Əgər cümləni qısaltmaq mümkünsə, qısalt. Bunu həmişə etmək olar. Ən yaxşı cümlə? - Ən qısa cümlədir”.

Yığcam nitq anlayışı nitq mədəniyyətində əsas prinsip sayılır. Bu prinsipə görə, geniş mətləbləri yığcam şəkildə ifadə etmək, vaxt almamaq, təkrarçıxıqdan qaçmaq, başqalarını yormamaq tələb olunur. Bunun üçün danışan dərin bilik, həssas düşüncə, zəngin söz ehtiyatına malik olmalıdır ki, az sözlə geniş fikir ifadə edə bilsin. Natiqlik praktikasında “yığcam nitq” ifadəsi ilə yanaşı “lakonik nitq” ifadəsi də işlədilir ki, bu ifadə ilk dəfə natiqlik sənətinin vətəni sayılan Yunanıstanda yaranıb inkişaf etmişdir. Deyilənləri nəzərə alaraq, hər bir müəllim tədris prosesi zamanı tələbələrə bu işdə yardımçı olmalı, onlar arasında yığcam, konkret, lakonik danışmağı təbliğ etməli, onların nitqində olan yersiz, artıq, lazımsız ifadələrin işlənməsinə yol verməməlidir.

Nitqin sadəliyi. Nitqin yığcamlığı ilə yanaşı, sadəliyi də vacib şərtlərdəndir. Nitqin sadəliyi onun anlaşılıqlı, asan, və yadda qalan olmasıdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim F.Köçərli dilin sadəliyindən danışarkən yazırdı: “Dil nə qədər asan, sadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar”.

Sadə nitq hər cür sünilikdən, yalançı pafosdan, qondarma ifadələrdən (*vicdanın böyük heykəli, ölməzlik zirvəsi, şeirin günəşi, kədr potensialı və s.*), təmtəraqdan, ibarəçilikdən uzaq nitqdır. Sadə nitq dinləyicilərin (auditorianın) ümumi səviyyəsinə uyğun olmaqla hamı üçün aydın, anlaşılıqlı olan ümumişlək leksikadan istifadə etməyi tələb edir. Deməli, danışan nitqində yersiz, həddən ziyadə termin və arxaizmlərdən, mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə etməməlidir, çünki bu nitq normalarına zidd olduğu kimi, sadəliyə də ziddir.

Nitqin sadəliyi prinsipini tələbələrə izah etmək üçün ümumişlək sözlərdən ibarət mətnlər və şeirlərdən nümunələr gətirmək məqsədamüvafiqdir. Məsələn:

*Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan.
Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan Arazları,
Sınamışam dostu, yarı.*

(S.Vurğun)

Göründüyü kimi, şeir parçasında işlənən bütün sözlər sadə, aydın, ümumişlək sözlərdir, ona görə də şeir mənalı, oxunaqlı və yadda qalandır.

Nitqin təmizliyi. Danışığ normalarından kənara çıxmayan, yararsız yad ünsürlərdən uzaq olan və milli ədəbi dilin qayda-qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz nitq adlanır. Təmiz nitq dil vasitələrinin ədəbi dilin normalarından kənara çıxmasına yol vermir. Lakin hər bir şəxs nitqində həmişə bu tələbləri ödəyə bilmir, əcnəbi sözlərdən, dialektizmlərdən, loru sözlərdən, jarqonlardan istifadə edir ki, bu da nitqin təmizliyinə zərbə vurur.

Görkəmli ədib Mirzə İbrahimov bu barədə yazırdı: “...dil təmizlik sevir, gözəllik sevir. Bu gözəllik onun bütün təbiəti ilə bağlıdır, necə təmiz, sərin bulaq suyu qayadan qaynayıb çıxır, elə də hər söz insanın ürəyindən gəlməlidir. Dilin bütün daxili gözəlliyini əks etməlidir. Belə olmadıqda, dil korlanır, kobudlaşır, mənasına xələl gəlir, daxili gözəlliyini itirir. Dil onu pozan, korlayan hallara isə ciddi müqavimət göstərir, onları rədd edir, insanın bədəni yad ünsürləri rədd edən kimi”

Dilin təmizliyini qoruyub saxlamaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

1) Nitqdə məhəlli dialekt və yerli şivələrə məxsus sözlərin işlədilməsinə yol verilməməlidir. Bu məqsədlə müəllim tədris zamanı müqayisə metodundan istifadə etməlidir. Məsələn, müəllim iki sətunda sözlər yazır, bunlardan birində dialekt, digərində ədəbi dil sözləri işlədir:

*həri – bəli
nəşün – niyə, nə üçün
hayıf – heyif
dəyül, dəyil, degil, dəylü – deyil
heylə – elə*

Beləliklə, müəllim birinci və ikinci sətundakı sözləri müqayisə edərək tələbələrə ikinci sətundakı sözlərin ədəbi dilə daha uyğun olduğunu və hər kəs tərəfindən anlaşıldığını göstərir.

2) Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilməməlidir. Məsələn: *köynək* əvəzinə *rubaşka*, *tozoran* əvəzinə *pilesos*, *çəngəl* əvəzinə *vilka*, *mürəbbə* əvəzinə *varenya* deyilməməlidir. Əcnəbi söz o zaman dildə işlədilə bilər ki, həmin sözün ana dilində qarşılığı olmasın və ya əhalinin böyük bir hissəsi tərəfindən başa düşülsün.

3) Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar aradan qaldırılmalıdır. Bəzi adamlar fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkərək nitqində yersiz fasilələr edir və bu zaman mövzu ilə heç bir əlaqəsi olmayan söz və ifadələr işlətməli olur. Məsələn: *deməli, məsələn, türkün məsəli, ona görə ki, beləliklə, adı nədir, adını sən de və s.* Belə sözlər nitqi korlayır, onlardan yerli-yersiz istifadə olunması dinləyicidə xoşagəlməz təəssürat yaradır.

4) Mədəni danışığda qeyri-etik söz və ifadələrə, başqasını təhqir etmək məqsədi daşıyan söyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz sözlərə (*donquldanmaq, qatıqlamaq, heyvərə, alçaq, tupoy, qanmaz, kəllən haqqı, çərənləmək, hırıldamaq və s.*) yer verilməməlidir.

Deməli, müəllimlər tədris zamanı tələbələrə yuxarıda sadaladığımız qeyri-ümumişlək leksikaya daxil olan söz və ifadələri izah etməli, onların nitqi korladığını və danışanın mədəni səviyyəsinin aşağı saldıığını göstərməli, bu söz qruplarının hansı üslub üçün daha yararlı olduğunu mənimsətməlidirlər.

Nitqin ifadəliliyi. İfadəlilik nitqin emosionallığı, ekspressivliyi, onun insan hissələrinə təsir etməsi ilə ölçülür. Emosional nitq dinləyicinin nəzəri-diqqətini cəlb edir, onun hissələrinə təsir edərək həyəcanlandırır və uzun müddət yaddaşlarda qalır. Emosionallığın, ekspressivliyin ifadəsi üçün obrazlı ifadələrdən, aforizmlərdən, ritorik suallardan, leksik-üslubi vahidlərdən, xitablardan və nidalardan istifadə edilir.

Eyni zamanda nitqin ifadəliliyinə səs tonu, intonasiya, melodika, vurğu da kömək edir. Tədris prosesində bütün bu göstərilən vasitələri müəllim konkret nümunələr əsasında özü canlı şəkildə tələffüz etmək yolu ilə, həmçinin məşhur natiqlərin, aktyorların ifasında lent yazılarını səsləndirməklə öyrədə bilər. Bu zaman müəllim nümunələri elə pafosla ifa etməlidir ki, nitqin obrazlılığı, ifadəliliyi tələbələrin duyğularına təsir etsin. Məsələn:

*Ana! Ana!.. O adın qarşısında bir qul tək
Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxarətdir,
Onun əliylə bəla bəhrinə yuvarlansam,
Yenə xəyal edərəm bəzmi-istirahətdir.*
(C.Cabbarlı)

Nümunədə "ana" sözü xüsusi intonasiya ilə nəzərə çatdırılmalıdır.

*Hardasan, ey ilk baharım, hardasan?
Nazlı yarım, şux nigarım, hardasan?*
(S.Rüstəm)

Şeirir həm birinci, həm də ikinci misrasında xitablardan istifadə olunmuşdur ki, bu da pafosla tələffüz edilərək dinləyicinin diqqətini cəlb etməlidir.

*Sizin gördüyünüz çoban torpağı,
Böyük Firdovsilər yetirdi bəlkə.*
(S.Vurğun)

Nümunədə təəssüf, ironiya, nifrət hissələri ifa vasitəsilə, modal sözlə ifadə edilir.

Nitqin ifadəliliyi, emosionallığı, ekspressivliyi, obrazlılığı dinləyicini öz təsiri altına salır, onu düşündürür, belə nitq həmişə özünə maraq oyadır. Tələbələrə nitqin ifadəlilik tələbini öyrətmək üçün bədii təsvir vasitələrini və yuxarıda sadaladığımız nitq elementlərini dəqiqliyi ilə mənimsətmək lazımdır.

Nitqin düzgünlüyü. Nitq mədəniyyəti qrammatik cəhətdən cümlələrin düzgün qurulması, sözlərin düzgün işlədilməsi, düzgün tələffüz edilməsi, fikrin aydın, dəqiq və məntiqi ardıcılıqla ədəbi tələffüz normalarına uyğun ifadə etməyi bacarmaq deməkdir. Düzgün nitq forma və məzmunca düzgün qurulmuş nitqdır. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün təkcə qrammatik qaydalara riayət etmək azdır, ədəbi dilin fonetik, leksik, və qrammatik normaları da nəzərdə saxlanılmalıdır. Bundan başqa cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib sözlər seçilməli, həmin sözlər düzgün tələffüz edilməli, canlı sözün təsir gücünü artıran vasitələrdən yerində və məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır. Nitqin bu keyfiyyətindən bəhs olunarkən göstərilir ki, bu qaydalara həm yazılı, həm də şifahi nitqdə əməl etmək lazımdır. Nitqin düzgünlüyü yalnız o zaman təmin oluna bilər ki, nitq söyləyən şəxs bədii təsvir vasitələrindən, sinonimlərdən, obrazlı ifadələrdən, yeri gəldikcə atalar sözləri, zərb-məsəllərdən, aforizmlərdən məqamında bəhrələnsin. Danışan bu vasitələrlə ən incə mətləbləri dinləyicilərə çatdırma bilməlidir. Belə obrazlı ifadələr yerində, məqamında işləndikdə nitq xoşagəlimli olur, onun bədiiyyəti, təsir gücü artır.

Deməli, müəllim bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, nitqin düzgünlüyü üçün tələbələrə yazılı və şifahi nitqdə məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün cümlə qurmağı, bu zaman ədəbi dil normalarını və ədəbi tələffüz qaydalarını gözləməyi, normal diksiya, nitq fasilələri, məntiqi vurğunu nəzərdə saxlamağı öyrətməlidir.

Nitqin dəqiqliyi. Nitqdə dəqiqlik və düzgünlük prinsipi bir-birinə yaxın anlayışlardır və bəzən tələbələr arasında qarışıqlığa səbəb olur. Belə ki, düzgünlük əsasən ədəbi dil normalarına riayət etməkdirsə, dəqiqlik nitq zamanın uyğun dil vasitəsindən istifadə etmək deməkdir.

Nitqi dəqiq olmayan insanın fikri də dolaşlıq olur. Q.Çernişevskinin sözləri ilə desək, "ifadənin qeyri-dəqiqliyi və dolaşlıqlığı, əlbəttə, fikrin dolaşlıqlığına təsir göstərir. Dil şüurun ifadə formasıdır; dil düzgün deyildirsə, deməli, şüur da qüsurludur. Əgər dil (nitq) səliqəsiz və anlaşılmazdırsa, deməli, orada fikrin özü də qeyri-dəqiqdir". Ümumiyyətlə, söz ehtiyatı zəngin olan insanın nitqi də dəqiq olur. Dəqiqlik dilin leksik sistemində olan sözlərin semantikasını, sinonimliliyi, çoxmənalılığını, terminləri, müxtəlif funksional üslubları və qrammatik formaları yaxşı bilməyi tələb edir.

Müəllim tələbələrə bu prinsipi izah edərkən sinonimlərə müraciət edə bilər ki, bu da birbaşa ədəbi dilin leksik norması ilə əlaqədardır. Nümunə olaraq "ürək, könül, qəlb" sinonimlərini cümlədə işlətmək olar. Belə ki, mətn daxilində tələbələrə hansı dil vasitəsinin fikrə uyğun olduğunu müəyyən etmək daha asan olacaqdır. Məsələn: "Ürəyim ağrıyır", "Könülüm ağrıyır", "Qəlbim ağrıyır".

Təbii ki, burada ən uyğun gələn dil vasitəsi birinci cümlədə işlənmişdir.

Nitqin orijinallığı. Nitqin əsas xüsusiyyətlərindən biri də orijinallıqdır. Yuxarıdakı prinsipləri mənimsədikdən sonra müəllim tələbələrə orijinal nitq üçün vacib olan amilləri göstərməlidir. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Səslərin, sözlərin aydın diksiya ilə tələffüzü.
- 2) Söz və qrammatik formaların orfoepik qaydalar əsasında tələffüzü.
- 3) Bir qədər ucadan, aramla danışmaq və oxumaq.
- 4) Bir qədər astadan danışmaq, nitq fasilələrində daha münasib sözlər fikirləşib tapmaq və nitqini davam etdirmək.
- 5) Danışmaq və xüsusən oxu prosesində intonasiya çalarlarından daha bacarıqla, məzmunu uyğun şəkildə istifadə edə bilmək.
- 6) Danışanın səciyyəvi söz, ifadə, sitat, sintaktik konstruksiyalar, frazeoloji ifadələr, aforizmlər, atalar sözü, zərb-məsəllər və s. işləməsi, nitqin xüsusi tərzdə qurulması.

Nitqin orijinallığını təmin edən vasitələrdən biri də bədii təsvir vasitələridir. Bədii təsvir vasitələrindən (məcazi mənada işlədilən söz və ifadələr, təşbeh, metafora, mübaliğə və s.; müxtəlif üslubi priyomlar – sözlərin təkrarı və ya buraxılması, inversiya, ritorik-natiqanə suallar və s.) yerində, həm də uyumlu bir şəkildə istifadə nitqi təsirli, parlaq, obrazlı etməklə bərabər, ona orijinallıq da gətirir. Göründüyü kimi, nitqin orijinallığı bir şəxsi başqalarından fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətdir və bu fərqlilik əsasən fərdi tələffüz tərzilə bağlıdır.

Orijinal nitqə yiyələnmək üçün tələbə müntəzəm olaraq bədii əsərləri mütaliə etməli, yazıçı və şairlərin dilindəki natiqlik sənəti baxımından daha yararlı və münasib söz və ifadələrə, digər təsvir vasitələrinə diqqət yetirməli, onlardan yeri gəldikcə istifadə etməyə çalışmalıdır.

Deməli, müəllimlər mədəni nitqin tələblərini tədris edərkən əlavə bədii ədəbiyyata müraciət etməli, yeri gəldikcə tələbələrə maraqlı şeir və nəsr nümunələri, müxtəlif mövzuda məruzə və çıxışlar tapşırımaqla onların dünyagörüşünün artmasına, nitqlərinin zənginləşməsinə çalışmalıdırlar. Belə ki, nitq mədəniyyəti dilin qayda-qanunları ilə bağlı olsa da, daha çox praktik xarakter daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. – Bakı, 1968.
2. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. – Bakı, 1970.
3. Axundov A. Dil və mədəniyyət. – Bakı, 1992.
4. Bəliyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. – Bakı, 1996.
5. Cabbarov X. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. – Bakı, 1986.

6. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. – Bakı, 2001.

Samira Mardanova

Training to the requirements shown to cultural speech in teaching of speech culture

Summary

In the article are considered the standard of speech and its demands. Here it is underlined, that by accurate teaching of norms of a literary language, a literary pronunciation, orphoepic and spelling rules, lexical structure of language, deep studying of lexico-semantic features of language units it is possible to achieve mastering by students of a standard of speech and requirements shown to it. Today in a society sharp necessity for youth, for perfection owning the native language is felt, is free, clear, laconic and expressively the thoughts, possessing high standard of speech. The basic responsibility in their education falls on teachers.

Keywords: speech, culture of speech, norm, intonation, pronunciation

Самира Марданова

Обучение требованиям, предъявляемым к культурной речи в преподавании речевой культуры

Резюме

В статье рассматривается культура речи и предъявляемые к ней требования. Здесь указывается, что путем четкого преподавания норм литературного языка, литературного произношения, орфоэпических и орфографических правил, лексического состава языка, глубокого изучения лексико-семантических особенностей языковых единиц можно добиться усвоения студентами культуры речи и предъявляемых к ней требований. Сегодня в обществе ощущается острая необходимость в молодежи, в совершенстве владеющей родным языком, свободно, ясно, лаконично и экспрессивно выражающей свои мысли, обладающей высокой культурой речи. Основная ответственность в их воспитании падает на педагогов.

Ключевые слова: речь, культура речи, норма, интонация, произношение